

«ОСНОВНЫМИ ПРИЧИНАМИ ДЕЗЕРТИРСТВА ЯВЛЯЮТСЯ...»: УМОВИ ПРАЦІ ТА ПОБУТУ РОБІТНИКІВ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ІНДУСТРІАЛЬНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

У публікації висвітлено умови побуту та праці робітників індустріальних регіонів України – Донбасу та Придніпров'я – в період повоевної відбудови. Наводиться текст виявленої у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України доповідної записки Голови воєнного трибуналу Українського округу, в якій міститься аналіз причин дезертирства з промислових підприємств, охарактеризовано ключові чинники, що сприяли виникненню та поширенню цього явища.

Ключові слова: повоенна відбудова, промисловість, дезертирство, ФЗН, Ворошиловградська, Сталінська, Дніпропетровська області.

В публикации освещены условия быта и труда рабочих индустриальных регионов Украины - Донбасса и Приднепровья – в период послевоенного восстановления. Приводится текст выявленной в фондах Центрального государственного архива общественных организаций Украины докладной записки Председателя военного трибунала Украинского округа, в которой содержится анализ причин дезертирства из промышленных предприятий, охарактеризованы ключевые факторы, способствовавшие возникновению и распространению этого явления.

Ключевые слова: послевоенное восстановление, промышленность, дезертирство, ФЗО, Ворошиловградская, Сталинская, Днепропетровская области.

In the article the conditions of everyday life and labour of workers in the industrial regions of Ukraine – the Donbas and the Dnieper region – in the period of postwar reconstruction are highlighted. The text of the report of Chairman of Ukrainian district military tribunal, which was discovered at the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine is given. The document contains an analysis of the causes of desertion from industrial enterprises and characterizes the key factors, that contributed to the emergence and spread of this phenomenon.

Key words: the postwar reconstruction, industry, desertion, Voroshilovgrad, Stalino, Dnipropetrovsk region.

Визволення України від нацистської окупації та завершення війни поставили на порядок денний питання про необхідність відновлення народного господарства і, зокрема, промисловості. Особливу увагу було звернуто на відбудову промислових регіонів України – Донбасу та Придніпров'я. Вони ще з довоєнного часу, виходячи з перспективи створення потужного індустріального потенціалу, вважалися ключовими для економіки країни. Стратегічна

значущість завдання зумовлювалася масштабами збитків, завданих промисловості. Лише в Донбасі вийшли з ладу 882 шахти, було зруйновано 54 рудники в Криворізькому залізорудному басейні та всі рудники Нікопольського марганцевого басейну, масштабних руйнувань зазнали металургійні підприємства Дніпропетровська [7, с. 216]. Незважаючи на те, що у вітчизняній та зарубіжній історіографії існує чимало робіт, присвячених проблемам повоєнної відбудови [1; 3, с.420-550; 4; 14, с.421-475; 17; 20; 21], недостатньо вивченими залишаються питання, пов'язані з умовами праці й побуту робітників індустріальних регіонів України. Не в останню чергу це пояснюється протягом тривалого часу обмеженим доступом дослідників до відповідної джерельної бази. Саме така ситуація зумовлює актуальність введення до наукового обігу нових джерел, які дають можливість поглянути на проблему повоєнної відбудови з іншої, антропоцентричної перспективи.

Дедалі зростаючий обсяг відбудовчих робіт у промисловості вимагав відповідної кількості робочої сили. Крім колосальних демографічних втрат, війна надзвичайно загострила проблему трудових ресурсів. Після визволення УРСР від окупації на території республіки залишилось лише близько 17% кадрових робітників [20, с. 13]. Одним із головних засобів її вирішення стала трудова мобілізація, що торкнулася переважно молоді. Шляхом комсомольських мобілізацій, системи оргнабору на Донбас було направлено значну кількість працездатної молоді з різних регіонів Радянського Союзу. Це були носії різних соціокультурних традицій і поведінкових моделей.

Головна роль у професійній підготовці молодих фахівців відводилася навчальним закладам системи державних трудових резервів. До мережі установ цієї структури входили як школи фабрично-заводського навчання (далі – ФЗН), що готували робітників масових професій, так і ремісничі училища, які навчали кваліфікованих робітників технічно складних спеціальностей [13, с. 92]. Через недоцільність реєвакуації цих закладів на звільненій від окупантів території створювалися фактично нові навчальні установи. Школи ФЗН та ремісничі училища відновлювалися, насамперед, для задоволення потреб вугільної, гірничорудної, енергетичної промисловості на території Сталінської (нині – Донецької. – *О.Т.*), Ворошиловградської (нині – Луганської. – *О.Т.*), Дніпропетровської та Харківської областей, перевищуючи за масштабами своєї діяльності довоєнні показники. Якщо в 1940 р. у ремісничих училищах і школах ФЗН на території Донбасу нараховувалося 35,8 тис. чол., то наприкінці 1943 р., невдовзі після звільнення регіону, – 58,8 тис. [9, с. 247]. Формально навчальні заклади досягли довоєнного рівня у своїй роботі в 1944 р., проте промисловість, з огляду на масштабність відбудовчих робіт, ще довго потерпала від браку кваліфікованих кадрів [5, с. 12]. Тим не менш, протягом усього періоду відбудови спостерігалася позитивна динаміка зростання кількості фахівців: у 1944 р. ремісничі училища та школи ФЗН випустили 23,8 тис. молодих кваліфікованих робітників, у 1945 р. – 82,7 тис., у 1946 р. – 90,2 тис., у 1947 р. – 183,9 тис. осіб. Незважаючи на всі недоліки мобілізації та організації навчання молоді в школах ФЗН і ремісничих училищах, було підготовлено численні

робітничі кадри, які масово і систематично поповнювали колективи підприємств [15, с. 15; 20, с. 14].

Крім підготовки кваліфікованих кадрів школи ФЗН в умовах, що склалися, виконували не менш важливу соціальну функцію. Війна і роки окупації нівелювали систему цінностей суспільства, що не могло не позначитися на світогляді і поведінці підростаючого покоління. Розхитування норм суспільного виховання стало причиною зростання проявів асоціальної поведінки серед молоді: недотримання дисципліни, поширення шкідливих звичок, різних правопорушень. Школи ФЗН зіграли в цьому плані значну стабілізуючу роль. У той же час хронічною проблемою даних навчальних закладів була орієнтація в основному на формування навичок виробничої діяльності. Питання культури та дозвілля залишалися периферійними, що відзначалося центральними партійними органами: «У більшості училищ і ФЗН культурно-масова робота проводиться погано, як правило, без урахування особливостей і запитів молоді. У вільний час для учнів не організовано культурне дозвілля. Існуючі клуби, бібліотеки не мають достатньої кількості літератури, культурного і спортивного інвентаря...» [8, с. 204]. З метою залучення молоді до праці на підприємствах проводилась масштабна ідеологічно-пропагандистська робота. Праця робітників прирівнювалась до дій солдатів на передовій, у публічному дискурсі з'явилося таке поняття як «трудовий фронт». З метою інтенсифікації відновлення промисловості та як засіб підвищення продуктивності праці владою була використана ще довоєнна концепція «соціалістичного змагання» [6, с. 33; 3, с. 14]. Партійне керівництво всіляко підтримувало змагання за дострокове виконання та перевиконання виробничих планів. Так, у 1946 р. широкого висвітлення в пресі набуло змагання між колективами дніпропетровських металургійних та макіївського металургійного заводу за виконання та перевиконання планів четвертої п'ятирічки [11, с. 66]. Моральне стимулювання та заохочення робітників стало важливим пропагандистським інструментом, використання якого стало ледь не єдиним можливим засобом ефективного вирішення проблеми трудових ресурсів [23, S. 369-375].

Примусовий характер мобілізацій, поширення чуток про труднощі, які очікують попереду, призводили до того, що частина мобілізованих вдавалася до такої форми протесту як втеча ще по дорозі на заводи та на шахти. Прибувши на місця роботи, мобілізовані зустрічалися з цілим комплексом труднощів, переважно соціально-побутового характеру. Одна з нагальних проблем, що постала у повоєнний період, була пов'язана із забезпеченням робітників житлом. Значні масштаби руйнування житлового фонду в індустріальних регіонах України, зокрема в Донбасі та у Придніпров'ї, унеможливили належне розміщення мобілізованих після приїзду. Місцевим радянсько-партійним та господарським керівництвом було прийнято рішення про ущільнення житлової площі, зменшення норм метражу на людину. Багато працівників отримували житло, площа якого не відповідала санітарно-гігієнічним стандартам [19, с. 12]. Серйозною проблемою стало те, що мобілізовані працівники, в основному сільські жителі, потрапивши в місто і зустрівшись із виробничою обстановкою

шахт і заводів, часто психологічно були не готові до незвичної для них діяльності, яка разом із несприятливими соціально-побутовими умовами могла їх шокувати [2, с. 67]. Надзвичайно гостро стояло питання забезпечення мобілізованих достатнім харчуванням, спецодягом, можливостями для проведення дозвілля. Ці та інші фактори в комплексі стали причиною зростання рівня дезертирства, що викликало серйозне занепокоєння на рівні вищих органів влади [18, с. 427-432]. В умовах зриву виконання відбудовчих планів та виконання мобілізаційних заходів державне керівництво використовувало органи НКВС (з 1946 р. – МВС) [22, с. 10].

У боротьбі з дезертирством держава широко застосовувала репресивно-каральні заходи, що проявлялися як у штрафних, так і в позбавленні волі терміном на 5-8 років (особливо це стосувалося шахтарів). В цілому у 1946-1952 рр. кількість заарештованих в Українській РСР за дезертирство складала приблизно 4,3% від загалу (щоправда, з тенденцією до зменшення [16, с. 220]). З іншого боку, влада усвідомлювала необхідність налагодження матеріально-побутових умов та забезпечення культурно-виховної роботи серед молоді.

Отже, процес повоєнної відбудови народного господарства був досить складним та суперечливим. З одного боку, він спирався на значне соціально-психологічне піднесення, пов'язане із завершенням війни, трудовий ентузіазм народу, з іншого – здійснювався адміністративно-командними методами, що було іманентною рисою тоталітарного режиму. Певне уявлення про становище робітничої молоді у повоєнний період, про поширення негативних настроїв серед робітників промисловості Донбасу та Придніпров'я і, як наслідок, дезертирство, про заходи, до яких вдавалася влада за цієї ситуації, дає виявлена у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України «Доповідна записка секретареві ЦК КП(б)У Д.С.Коротченку»¹ за підписом Голови військового трибуналу військ МВС Українського округу М.Д.Ситенка² [10, арк.310-313]. Документ містить інформацію про роботу військових трибуналів Сталінської, Ворошиловградської та Дніпропетровської областей у справах дезертирів з промислових підприємств. Документ не залишився без реагування, що засвідчується «Доповідною запискою щодо листа голови Воєнного трибуналу військ МВС Українського округу» за підписом заступника начальника управління кадрів ЦК КП (б)У І. Савченка з інформацією про вжиття відповідних заходів Міністерством трудових резервів СРСР [10, арк. 308].

Зазначені джерела дозволяють розширити уявлення про маловивчені аспекти повоєнної відбудови, пов'язані із трудовими мобілізаціями, роботою системи виробничого навчання, дезертирством і зумовленими цією обставиною репресивними практиками, реагуванням влади на проблеми, що виникали в процесі відбудови.

¹ Коротченко Д.С. – український радянський і партійний діяч, з березня 1947 р. обіймав посаду секретаря ЦК КП(б)У з промисловості.

² Ситенко М.Д. – Голова воєнного трибуналу військ МВС Українського округу, полковник юстиції.

Документи друкуються мовою оригіналу із збереженням стилістичних та орфографічних особливостей джерела.

ДОДАТКИ

№ 1.

СССР
Военный Трибунал
войск МВД
Украинского округа
30 июня 1943 г.²
№ 008029

Копия¹
Сов. секретно
экз. №1

Секретарю ЦК КП (б) У
тов. Коротченко

В процессе ознакомления с работой военных трибуналов войск МВД Ворошиловградской, Сталинской и Днепропетровской областей по делам о дезертирах из оборонной промышленности мною установлено.

I. Дезертирство до настоящего времени имеет не малые размеры. Примерами этого может служить следующее:

а) из комбината «Сталинуголь» только в мае месяце с.г. бежало 2843 человека;

б) из треста «Кривбассруда» за 5-ть месяцев 1947 года бежало 1872 человека;

в) из комбината «Ворошиловградуголь» бежало в марте с.г. 2600 чел., в апреле – 2400 чел. и в мае 2060 чел.

г) С завода им. Петровского /г. Днепропетровск/ за 5 месяцев с.г. бежало 749 человек.

Необходимо отметить, что значительное количество дезертиров относится за счет молодых рабочих, окончивших ФЗО и РУ. Так:

а) на заводе им. Петровского за 5 месяцев, из общего количества 749 дезертиров, окончивших ФЗО и РУ 344 чел.

Только из 303 чел. прибывших из ФЗО на завод к 25.II.1947 года, по состоянию на 12.6.1947 г. бежало 138 чел.

б) по комбинату «Сталинуголь» из 2843 дезертиров – 517 окончивших ФЗО и РУ;

в) из 1872 дезертиров по тресту «Кривбассруда» окончивших ФЗО и РУ – 865 чел.

г) Трибуналом Ворошиловградской области за 5 месяцев с.г. из 467 чел., осужденных за дезертирство – 119 человек окончили ФЗО и РУ.

¹ На титульном аркуші документу віза – «Только лично. тт. Виздыченко, Горенкову¹
Прошу разобраться и подготовить предложения по этому вопросу. 8 VII. Д. Коротченко».

² В тексті помилка. Вірно – 1947 г.

Военными трибуналами применяются в отношении осужденных жесткие меры наказания, что видно из следующих цифровых данных за 5-ть месяцев этого года.

Наименование ВП	Всего осужде- но за 5 мес.	Ус- лов- но	ИТР	Из них						Колич. провед. откр.про- цессов
				Ниже 5 лет	5-ть лет	6- ть лет	7-мь лет	8 лет	9-10 лет	
Сталинский	569	29	-	6	343	77	48	60	6	-
Днепропетров- ский	332	24	-	-	205	65	25	13	-	-
Ворошиловградск	470	27	-	1	262	82	34	46	18	-
Всего	1371	80	-	7	810	224	107	119	24	-

Трибуналами за это же время проведено на предприятиях следующее количество открытых процессов и бесед:

	Открытых процессов	Бесед
ВТ Сталинской области	90	32
ВТ Днепропетровской	25	12
ВТ Ворошиловградской	32	23
Итого	147	67

Однако все это не приостанавливает дезертирства в силу того, что другие органы Советской власти, а также и администрация предприятий проводят явно недостаточную борьбу с дезертирством и не устраняют причин, порождающих дезертирство.

І. Органы милиции слабо ведут розыскную работу, в результате чего очень мало ловят дезертиров на территории области, где находятся предприятия. Не лучше обстоит работа по розыску дезертиров и по месту их жительства, куда они бегут.

Это видно, хотя бы из такого примера: по комбинату «Ворошиловградуголь» в мае м-це с.г. бежало 2060 человек, а осуждено из них по состоянию на 18 июня с.г. только 19 человек.

Основными причинами дезертирства являются:

- а) отсутствие надлежащих бытовых условий;
- б) утеря или хищение продуктовых карточек, особенно хлебных;
- в) Недостаток спецодежды;
- г) использование не по специальности, особенно из числа окончивших ФЗО и РУ.
- д) в отдельных случаях тяжелые условия работы (из числа окончивших ФЗО и РУ);
- е) неумение использовать средства на питание, в связи с отсутствием жизненного опыта у молодых рабочих, окончивших ФЗО и РУ;
- ж) недостаточная политико- воспитательная работа среди рабочих.

з) недостаточность культурно-воспитательной работы особенно среди молодежи;

и) неурегулированность вопроса с отпусками к родным лиц, окончивших ФЗО и РУ;

к) резкий переход в условиях жизни, окончивших ФЗО и РУ по прибытии на предприятия (со школьной скамьи с полным обеспечением – к работе и самостоятельной жизни).

Имеют место и другие причины, устранение коих, как и перечисленных выше, привело бы к изжитию дезертирства с оборонных предприятий.

В отношении молодых рабочих характерно то, что пока они учатся в ФЗО и РУ – домой не убегают, а как только попадают на предприятие начинают убежать.

В беседе с окончившими ФЗО на заводе им. Петровского (г. Днепропетровск) я установил следующее: общежитием они довольны и, нужно признать, что общежитие не плохое. Скучают по дому. Свободное время нечем заполнить. Питание не плохое, но денег не хватает. Все говорят, что было бы хорошо, если питание было организовано также как и в ФЗО. Хорошо было бы если по окончании ФЗО отпускали бы повидаться с родными.

Несомненно, что все эти жизненные вопросы заслуживают исключительного внимания и если эти запросы молодых рабочих удовлетворить, то многие из бежавших не подумали бы бежать.

Ведь в самом деле: юноша 18-19 лет, учившийся и живший в ФЗО на полном обеспечении, самостоятельно жить еще не пробовавший, по окончании ФЗО сразу переводится на работу. Ему вручают продкарточки и деньги и предлагают жить самостоятельно. Через некоторое время он, не имея жизненного опыта, деньги истрачивает, карточки теряет и убегает домой.

Мне думается, что для таких рабочих должна создаваться обстановка, приближенная к той, которая была в ФЗО, т.е. должно быть организовано общественное питание, за которое рабочий доплачивал бы к продкарточкам определенную сумму денег из зарплаты, а остальные оставлял бы на свои расходы. Таким образом он всегда был бы обеспечен питанием и не терял бы карточек.

Молодым рабочим необходимо организовать культурный отдых в свободное время: футбол, волейбол, спорт и спортивные состязания, кружки (музыкальные и друг.). Естественно, что при таком положении у рабочего не появилась бы мысль бежать домой.

Целесообразно было бы узаконить обязательный отпуск домой по окончании ФЗО и РУ повидаться с родными. Это устранило бы очень много побегов, ибо многие уходят не потому, что они испорчены, а потому что родственные чувства к отцу и матери берут верх над остальным и 18-19 летний юноша или девушка уезжает домой, а после, зная об угрожающей им ответственности, боится возвращаться обратно и начинают скрываться.

Имеют место и недочеты в присвоении профессии в бытность молодежи в ФЗО и РУ.

Здесь, видимо, не всегда учитывается состояние здоровья и физическое развитие молодежи.

Я встретил на территории завода 4-х молодых рабочих, из которых 2-е были низкорослые и физически слабо развитые. Разговорившись с ними, я поинтересовался их профессией. Как оказалось, они работают каменщиками.

Мне думается, что таким физически слабым и недоразвитым присваивать профессию, сопряженную с тяжелым физическим трудом – нецелесообразно и неправильно.

Это дает основание считать, что видимо к разрешению этого вопроса соответствующие должностные лица подходят формально.

Должен сказать, что в беседах с директорами шахт комбината «Ворошиловградуголь», с замдиректора по быту завода им.Петровского, директором треста «Макеевуголь» т. Гранкиным, секретарем Днепропетровского обкома КП(б)У т.Лукич и др., – все они считают явно целесообразным проведение в жизнь указанных мною мероприятий в отношении молодых рабочих, окончивших ФЗО и РУ.

Доводя об изложенном до Вашего сведения, прошу принять соответствующие меры к устранению причин, порождающих дезертирство с оборонных предприятий.

Председатель Военного Трибунала в/МВД
Украинского округа – полковник юстиции.

/Сытенко/

верно.

(ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 4953, арк. 310-313. Машинопис. Оригінал).

№ 2.

Секретарю ЦК КП(б)У
Товарищу Коротченко Д.С.

Докладная записка
по письму председателя Военного Трибунала войск МВД Украинского округа

В письме на Ваше имя председатель Военного Трибунала войск МВД Украинского округа тов. Сытенко ставит в известность о том, что в процессе ознакомления с работой военных трибуналов ряда областей Украинской ССР им установлены факты дезертирства из предприятий молодых рабочих – выпускников ремесленных училищ и школ ФЗО.

Проверкой установлено, что в первом полугодии 1947 года Министерство трудовых резервов СССР провело обследование состояния использования и закрепления молодых рабочих – выпускников ремесленных училищ и школ ФЗО на предприятиях Союза ССР и на предприятиях ряда областей УССР.

По материалам проверки Министерством подготовлены мероприятия, направленные на улучшение использования и закрепления молодых рабочих и прекращения текучести, которые внесены на рассмотрение и утверждение Совета Министров СССР.

В связи с вышеизложенным считаем, что в настоящее время нет необходимости принимать специальное решение ЦК КП(б)У по этому вопросу.

Зам.начальника управления
кадров ЦК КП (б)У
8 октября 1947 г.

подпись
И.Савченко

(ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 4953, арк. 308. Машинопис. Оригінал).

Бібліографічні посилання:

1. Абакумова В.І. Праця і суспільно-патріотичний рух молоді Донбасу в умовах війни 1941-1945 рр.: монографія / В.І. Абакумова, Л.В. Лукінова. – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2011. – 176 с.
2. Алфьоров М.А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939-1959 рр.) / М.А. Алфьоров. – Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, 2008. – 192 с.
3. Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Г.Д. Бакулев. – М.: Госполитиздат, 1955. – 672 с;
4. Білан Г.І. Дніпропетровщина трудова і промислова (1946-1960) / Г.І. Білан // Грані. – 2011. – №3 (77). – С.26-30.
5. Бомбандьорова О.А. Підготовка та використання державних трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни: автореферат дисертації на здоб. наук. ст. канд. істор. наук / О. А. Бомбандьорова ; Інститут історії України НАНУ. – К., 2000. – 18 с.
6. Бровар О.В. Соціальний вимір у розвитку вугільної промисловості Донбасу упродовж 1943-1964 рр. у радянській історіографії / О.В.Бровар // Історичні і політологічні дослідження. – 2009. – № 1(41). – С.32-39.
7. Ветров І. Засоби залучення трудових ресурсів до відбудови важкої промисловості України (1943-1950 рр.) / І.Ветров // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип.13. – С. 216-228.
8. Гаврилов В.М. Сільська молодь Північного Лівобережжя у відновленні промисловості Донбасу в перші повоєнні роки / В.М. Гаврилов // Нові сторінки історії Донбасу: Ст.: кн. 8. – Донецьк, 2000. – С. 198-210.
9. Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Известные и неизвестные страницы истории. Донецк: АОЗТ «Издательство «Донеччина», 2008. – 432 с.
10. Доповідні записки, довідки відділів ЦК КП(б)У, обкомів КП(б)У, органів суду та прокуратури республіки про факти порушення соціалістичної законності. Огляд судової практики військових трибуналів військ МВС Українського округу (назва мовою оригіналу – Докладные записки, справки отделов ЦК КП(б)У, обкомов КП(б)У, органов суда и прокуратуры республики о фактах нарушения социалистической законности. Обзор судебной практики военных трибуналов войск МВД Украинского округа) // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 23. – Спр. 4953. – 415 арк.
11. История городов и сел Украинской ССР: Днепропетровская область. – Ин.-т истории АН УССР. – К.: Глав.ред. Украинской Сов. Энциклопедии, 1977. – 836 с.
12. История рабочих Донбасса. В 2 т. / гл. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (гл.ред.) [и др.]. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 2. – 432 с.

13. Король В.М. Матеріальна база навчальних закладів трудових резервів України у відбудовчий період (1943-1950 рр.) / В.М.Король // Сумська старовина. – 2014. – № XLIII-XLIV. – С.92-99.
14. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Г. Куромія / пер. з англ. Г.Кьорян, В.Агеев / передм. Г.Немирі. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
15. Лобода М.К. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943-1950 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.К.Лобода ; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – 20 с.
16. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія / В.М. Нікольський. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2003. – 624 с.
17. Сидоренко П.А. Восстановление и дальнейшее развитие угольной промышленности Донбасса в послевоенный период (1946 – 1950 гг.) / П.А. Сидоренко // Годы героического труда / сост. Ф.Р. Зимоглядов. – Сталино: Книжное издательство Сталино-Донбасс, 1961. – С.77-99.
18. Сусликов В.Є. Горлівка в період Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні роки (1941-1950): історичний нарис та джерела / В.Є. Сусликов, Д.М. Титаренко. – Донецьк: Норд-Прес, 2010. – 505 с.
19. Татарінов І.Є. Матеріально-побутові умови життя працівників важкої промисловості УРСР у 1944-1956 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.Є. Татарінов; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. – Луганськ, 2010. – 19 с.
20. Хойнацька Л.М. Відбудова машинобудівної індустрії України та її соціальні наслідки (1943 - 1950 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.М. Хойнацька; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – 20 с.
21. Хорошайлов Н.Ф. Возрождение Всесоюзной кочегарки / Н.Ф. Хорошайлов. – Донецьк: Донбасс, 1974. – 152 с.; История рабочих Донбасса. В 2 т. / гл. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (гл.ред.) [и др.]. – К.: Наукова думка, 1981. – Т.2. – 152 с.
22. Шипик Н.Ф. Социально-демографические процессы в Донбассе в 1943-1955 гг.: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / Н.Ф. Шипик; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – 20 с.
23. Penter T. Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953 / Tanja Penter. – Klartext Verlag, Essen, 2010. – 467 S.

Надійшла до редколегії 15.04.2016.